

МІСТО У ХУДОЖНЬОМУ ПРОСТОРІ І. НЕЧУЯ-ЛЕВИЦЬКОГО

У статті проаналізовано художні твори І. Нечуя-Левицького про міське середовище; досліджено актуалізовані у цих текстах мовні засоби, що вербалізують міський простір, зокрема, картини міста Києва.

Ключові слова: українська література другої половини XIX – початку XX ст., І. Нечуй-Левицький, мовотворчість, слово-поняття **місто**, мовно-естетичні знаки національної культури.

В статті осуществлен анализ художественных произведений И. Нечуя-Левицкого о городской среде; исследованы актуализированные в текстах писателя языковые средства, которые вербализируют пространство города, а именно города Киева.

Ключевые слова: украинская литература второй половины XIX – начала XX века, И. Нечуй-Левицкий, языковое творчество, слово-понятие **город**, языковые эстетические знаки национальной культуры.

The article is devoted to the analysis of the artistic works by I. Nechui-Levytskyi's about the urban environment.

Key words: Ukrainian literature of the second half of XIX – early XX century, I. Nechui-Levitsky, linguistic creation, word-concept **city**, lingual-aesthetic signs of national culture.

Вагоме місце в історії розвитку української літератури II половини XIX – початку XX ст. посідають твори І. Нечуя-Левицького на теми міського життя. Це повісті “Причепи”, “Хмари”, “Над Чорним морем”, “Неоднаковими стежками”, “Навіжена”, “На гастролях у Микитянах”, а також пейзажний етюд “Вечір на Владимирській горі” та нарис “Апокаліпсична картина в Києві”. Мова названих художніх текстів зберегла для нас особливості авторського бачення міського простору, окресленого часом 90-ті рр. XIX ст. – поч. XX ст. *Місто* та його *реалії* постають перед читачами у конкретних чуттєвих образах-картинах, а сам письменник, ословлюючи сприйманий світ, виступає і живописцем, і архітектором. Як слушно зауважує С. Я. Єрмоленко: “Поважна, неквапна оповідь [Нечуя-Левицького] виявляється в майстерних зорово-зображальних картинах... (пейзажів, міст,... архітектурних споруд)...” [3:121].

Творчість І. Нечуя-Левицького у мовознавчому аспекті досліджували Г. П. Іжакевич, В. М. Русанівський, І. Г. Матвіяс, О. Г. Муромцева, С. Я. Єрмоленко, Л. О. Ставицька, Н. Я. Дзюбишина-Мельник та ін. Однак мова художніх творів письменника про міське середовище все ще потребує глибокого і всебічного вивчення. Тому **мета** пропонованої **статті** полягає в тому, щоб проаналізувати зазначені художні твори та виявити у цих текстах мовні засоби вираження міського простору.

Насамперед відзначимо, що у досліджуваних текстах до слова-поняття *місто* фіксуємо лексико-семантичну різноманітність означень, що характеризують *місто* у прямому значенні слова – ‘великий населений пункт; адміністративний, промисловий, торговий і культурний центр’: а) щодо розміру, розташування; б) щодо психологічного сприйняття.

У відносно нечисленній групі епітетів на позначення об’єктивної оцінки міста виокремлюємо означення, у семантиці яких наявна сема ‘розмір, величина’, напр.: *велике (місто)*, *мале (місто)*. Поряд із наведеними логічними означеннями трапляються характеристики міста за просторово-територіальними ознаками: *губернські (міста)*, *повітове (місто)*. Значення цих епітетних назв, які несуть на собі відбиток тогочасної історичної доби, засвідчує 11-томний Словник української мови, пор.: **Губернський**. Прикм. до губернія. Губернське місто – головне місто в губернії. Губернія. У Росії з початку XVIII ст. і в СРСР до районування 1929 р. – основна адміністративно-територіальна одиниця [СУМ, т.ІІ, с.186]; **Повітовий**. Прикм. до повіт. **Повітове місто** — адміністративний центр повіту. **Повіт**. У дореволюційній Росії і в СРСР до районування 1929 р. — адміністративно-територіальна одиниця, складова частина губернії [СУМ, т. VI, с.676]. Характерно, що загальномовний словник словосполучення *повітове місто* подає з ілюстрацією І. Нечуя-Левицького: *За панування царя Миколая І-го на Західній Україні в одному повітовому місті жив міщанин Лемішка* [т.1:188].

Слово-поняття *місто* у текстах письменника набуває оцінного мовно-естетичного значення, детермінованого характером його сполучуваності, передусім сполучуваності з прикметниками позитивно-оцінного змісту. До таких, наприклад, належать означальні номінації: *розкішне, чарівне, багате*. Ці епітетні назви найчастіше актуалізуються тоді, коли місто постає предметом роздумів, мрій, сподівань головних персонажів, напр.: — *Як би я хотіла жити в великому розкішному місті, щоб можна було щодня по магазинах, по улицах нагодувати свої очі розкішними матеріями, сріблом та золотом [...]*! — промовила Люцина [т.1:224]; *Ватя передумала [...] усю розмову з милим, усі слова, які він промовив до неї [...]. І її фантазія [...] понесла її думи, неначе на крилах, в якийсь далекий край, в якийсь чарівне невідоме місто. І той край уявлявся для неї розкішним, і місто здавалось для неї великим, багатим* [т.6:214]. Крім означень *розкішне, чарівне, багате* позитивну оцінність образу *міста* підтримує послідовно повторюваний епітет *велике (місто)*. В конкретних текстових умовах це слово зазнає символізації, що забезпечує його багатопланове сприймання й бажані для художньої мови додаткові конотації.

Епітетне словосполучення *велике місто* з’являється також у контекстах, у яких йдеться про життєві перспективи персонажів. Тому поява метафори *прийдешність щасливого життя в великому місті*, що реалізує модель майбутнього часу (пор.: **Прийдешність**. 1. Час, який настане; // Те, що з’явиться в майбутньому [СУМ, VII, 623]), є цілком мотивованою. Та сама сема часу прочитується і в прислівниковому слові *вже*, яке набуває актуалізованого темпорального змісту в контексті: *Вже їй [Зосі] уявлялась прийдешність щасливого життя в великому місті; вже вона ніби бачила перед собою багатий салон з великою мебілью, критою оксамитом, бали, театр, оперу, баскі коні, тишине убрання, до котрого такі охочі польки* [т.1:233]. У наведеному уривку особливе змістове навантаження мають слова *салон, мебіль, бал, театр, опера, убрання* (пор.

також вищенаведений текст, де функціонують назви *магазин*, *матерії*). Кожна з таких номінацій реконструює певний фрагмент простору, в якому минає життя міської людини, та несе інформацію про життєві вигоди у місті. Звертаємо увагу і на епітети *багатий*, *пишний*, *розкішний*, які, актуалізуючи одне із своїх значень (пор.: **Багатий**. 4. Розкішний, пишний, дуже гарний [СУМ, I, 78]; **Пишний**. 9. Який коштує багато грошей; коштовний, цінний; // Добре, з смаком пошитий із коштовних матеріалів, ошатний і чепурний (про одяг, вбрання) [СУМ, VI, 374]; **Розкішний**. 1. Який відзначається розкішною, багатством оздоблення, коштовністю і та ін. [СУМ, VIII, 699]), передають позитивну оцінку, визначальну для характеристики міського життя.

Функціонування лексеми *місто* у досліджуваних текстах І. Нечуя-Левицького засвідчує ще один мовний механізм естетизації цього слова-образу, а саме: активізацію іменника *місто* у складі розгорненого метафоричного вислову. Пор. у тексті: *Чималий сквер [...] аж лиснів, зелений та свіжий, политий водою, залитий гарячим світом сонця. [...] Фонтан коло самого собору бризкав ніби разками дрібних крапель. Краплі блищали й миготіли на сонці, неначе розсипані діаманти. Люде вештались на сквері. Усе було залите світом. Скрізь був рух, скрізь кипіло життя великого міста* [т.5:145]. Картина міста дуже динамічна, рухлива, чому сприяє семантика й граматична форма використаних дієслів (пор. *лиснів, бризкав, блищали, миготіли, вештались, кипіло*), їхні синонімічні зв'язки (пор. *лиснити, блищати, миготіти*) у цілісному контексті. Серед наведених динамічних ознак привертає увагу дієслово *кипіти*, лексична семантика якого корелює з іменниковою номінацією *життя* (*життя*). Пор.: **Кипіти**. 5. *перен.* Відбуватися, здійснюватися дуже швидко, енергійно, бурхливо [СУМ, IV, 151]. **Життя**. 8. Пожвавлення, рух, посилення діяльності живих істот [СУМ, II, 535]. Відзначимо, що розгорнена метафора *кипіло життя великого міста* актуалізує сему 'інтенсивність руху'.

Психологічне сприйняття *міста* людиною передається означеннями на зразок *наскудне, невеселе, душе, курне*. Типовий контекст використання таких епітетних назв – пряма й непряма пряма, внутрішня мова персонажів, наприклад, пряма мова: – [...] *ми марно тратим літа наші молоді, дівочі в цьому наскудному місті, — промовила Люцина* [т.1:225]; — *Чи ви пак не нудьгуєте у нашому невеселому місті ? — спитала Зося* [т.1:206]; або відтворення роздумів: “ *Забрав би з собою в душе та курне місто і ці верби та осокори, і цей лиснучий ставок з берегами [...] — думав Леонід Семенович* [...] [т.8:67]. Характерно, що означення-епітети *душе, курне* проєктуються не тільки на оцінку *міста*, пов'язану із суб'єктивним неоднозначним ставленням персонажа до цієї реальності. У конкретному тексті наведені слова забезпечують водночас і об'єктивну характеристику *міста*, на що вказує їхнє пряме лексичне значення, напр.: **Душний**. 3 несвіжим, затхлим, нагрітим, важким для дихання повітрям [СУМ, II, 449]; **Курний**. 1. З курявою (курява – “такі часточки, що вихором крутяться в повітрі”) [СУМ, IV, 411].

Слово-поняття *місто* засвідчує притягальну роль щодо актуалізованої у текстах письменника власної назви *Київ*. Епітетні характеристики, що означають це слово, позначені виразним оцінним змістом, напр.: *великий, прегарний*. Та сама позитивна оцінка передається й іншим образним висловом, в якому основне смислове навантаження виконує прикладкова структура, напр.: *Я довго милувався цією величністю картини,*

яку довелось мені бачить вперше на віку. [...] Недурно ж письменники звать **Київ городом-красуnem** [т.9:91].

Концептуально визначальний топонім *Київ* має контекстуальний перифраз *Старий город*. У мові І. Нечуя-Левицького ця перифрастична сполука входить у розгорнену іменникову метафору генитивної структури (*блискуча краса Старого города* [т.2:303]), що засвідчує наявність експліцитно вираженої семи 'гарний, прекрасний'. Відповідний семантичний компонент вербалізують також метафори *краса міста* [т.3:382], *краса церков, монастирів* [т.3:382].

Метафоричне поле вислову *Старий город* розширюється на основі динамічних дієслівних ознак, які передають конкретну фізичну активність людини, її поведінкову характеристику – *пишатися, виставляти*. Напр.: *Старий город пишавсь на горі, неначе виставляв проти гарячого сонця на показ усю свою дивну красу* [т.2:302]. Незважаючи на тотожність граматичної моделі, антропометафори *старий город пишавсь, старий город виставляв* відрізняються стилістичною характеристикою. Так, дієслово *пишатися*, яке означає "виділятися своєю красою, привертати увагу (про будівлю, місцевість і т. ін.)" [СУМ, VI, 372], формує загальнономовну, традиційну метафору. Тоді як метафорична структура *старий город виставляв* виявляє незвичну, оказіональну сполучуваність. Пор.: **Виставляти**. 5. Поміщати що-небудь у певному місці для публічного показу або для огляду; // Показуючи що-небудь, привертати увагу до чогось [СУМ, I, 499].

У структурі образу *міста* помітну роль відіграє пейзаж. Розгорнуті пейзажні картини І. Нечуя-Левицького, як правило, активізують сурядний синтаксичний зв'язок, яким поєднуються в цілісну споглядальну картину перелічувані назви міських реалій на зразок *монастирі, церкви, бані, хрести, пам'ятник* та назви просторових понять *алеї, гори*. Неодмінними атрибутами таких пейзажних описів є природні стихії – *сонце* і *небо*. Напр.: *Ціла група монастирів і церков ніби з букетами золотoverхих бань та баньок, та позолочених христів сяла та лисніла на майському сонці, оперезана зеленими алеями на краєчку гір. Пам'ятник святого Владимира неначе був намальований на оксамиті м'якого делікатного блакитного неба* [т.2:302]. Наведений уривок показовий щодо вияву зорової (кольористичної) семантики, яка реалізується у формі дієслів (*сяяти, лисніти*) та прикметників (*золотoverхий, позолочений, зелений, блакитний*). Таке органічне поєднання, взаємодія динамічних і статичних ознак дозволяє урізноманітнити форму відтворення зорових вражень.

Ословлюючи картини міста Києва, письменник досить часто звертається до просто-ррово-предметного поняття *гори* : *Останні поштові гроші вони [паничі] пропили в Броварах, недалеко од Києва, хрестячись і молячись до синіх святих київських гір, на котрих біліли церкви й дзвіниці, блищали проти сонця золоті хрести й бані церков* [т.2:6]. Особливу увагу звертаємо на семантичне наповнення й конотації епітетів *синій, святий*. Так, у семантиці прикметника *синій*, варто вбачати не лише пряму віднесеність кольору до зображуваної реалії, а й асоціативний зв'язок з позитивними емоціями, з якими пов'язаний саме цей колір. Позитивну оцінку виявляє також прикметникове означення *святий*, яке у вислові-образі *святі київські гори* розкриває одне із своїх значень, пор.: **Святий**. 1. // Уживається як постійний епітет до слів, пов'язаних із місцями або предметами релігійного поклоніння [СУМ, IX, 101-102]. Естетизацію художнього означення

святий засвідчують ще й такі епітетні словосполучення: *святий Київ* [т.2:6], *святие місто* [т.2:6].

Епітетне поле номінації *гори* доповнюють і розширюють художні означення, котрі дозволяють ідентифікувати цю природну реалію за висотою та характером схилів. Наприклад, епітетне словосполучення *високі гори*, семантика якого засвідчує зв'язок з просторовою орієнтацією, розкриває своє функціональне навантаження у контексті: *На високих горах скрізь стояли церкви, дзвіниці, неначе свічі палали проти ясного сонця золотими верхами* [т.2:6].

Поряд із висловом *на високих горах скрізь стояли церкви, дзвіниці* інваріантне значення “зорове сприймання пейзажу, картини міста” характерне для синтаксичної конструкції *високі гори, де блищали золоті верхи Михайлівського монастиря, де на шпилі висів собор Андріївський*, в якій конкретизується семантика простору (місця): *І довго ще після молитви, сидючи перед одчиненим вікном, дивився Дашкович на сонний, тихий Київ, на високі гори, де блищали золоті верхи Михайлівського монастиря, де на шпилі висів собор Андріївський, а попід горою зеленіли садки, білили стіни будинків* [т.2:19]. Такий опис сприймається як уповільнені кадри епічного пейзажу. Завдяки дієсловам *блищати, висіти, зеленіти, білити* зображення простору наповнюється рухом, динамікою.

Увираження просторового образу *гори* характерне і для епітетних структур *стрімкі гори, круті гори*. Інформативний зміст цих словосполучень репрезентовано у контекстах: *Стрімкі гори* понад Подолом виразно виступали на лиснячому рожевому небі темними звивчастими смугами [т.7:359]; *Гори стоять дуже круті* з ледве примітним покатом на терасу, але це вже не дикі стрімкі передніші кручі, а зелені, ніби зелено пофарбовані або обстелені зеленим оксамитом [т.9:79]. Якщо в епітетах *стрімкий, крутий* відбивається характер схилів гір (пор.: **Стрімкий**. 1. Майже прямовисний, крутий [СУМ, IX, 778]; **Крутий**. 1. Майже прямовисний; стрімкий [СУМ, IV, 373]), то семантика епітета *дикий*, що означає слово *кручі* (лексми *гори* і *кручі* є синонімами), безпосередньо пов'язана із називанням вражень, психологічного сприйняття цієї природної реалії, напр.: **Дикий**. 1. // Пустельний, глухий [СУМ, II, 274].

Характерна ознака індивідуального стилю І. Нечуя-Левицького – структурно-семантичне ускладнення синтаксичних конструкцій, в яких типова ознака кольору трансформується з прикметникової форми у прислівникову і водночас реалізується у дієслівній формі, в яких прикметник – носій кольористичної семантики – виступає у формі орудного відмінка (пор. вищенаведений уривок, у якому йдеться про *зелений* колір гір). Такі конструкції у творах письменника набувають метафоричного змісту й виступають лексико-семантичним засобом мовної експресії.

Із сприйманням кольору пов'язаний й такий контекст: *Всі гори були ніби зумисне завітчані зеленими садками й букетами золотоверхих церков*. [т.2:6].

Завітчаний, завітчати, букети – це ті лексеми, які найчастіше супроводжують контексти з епітетом *зелений*. Актуалізацію зазначених лексичних одиниць пояснюємо тим, що в семантичній структурі кольороназви *зелений* реалізується “відтінок новизни, свіжості” [4:73]. Крім того, цей колір “асоціюється з радістю і ряснотою, теплом і яскравим сонячним світлом і містить елемент естетичної оцінки: мальовничий, такий, що милує око” [13:47].

Функціонування лексеми *гори* у творах І. Нечуя-Левицького засвідчує не тільки традиційне використання цієї назви в художньому пейзажному зображенні, а й вживання її у контекстах, в яких йдеться про авторське осмислення української історії. Стилистичної ваги у відповідних контекстах набувають слова із часовою семантикою. Напр.: *Їх [гори] завітчала давня невимірююча українська історія, неначе рукою якогось великого артиста...* [т.2:6]; *Стоять кийські гори непорушно, заглядають в синій Дніпро, як і споконвіку, несуть на собі пам'ятку про минувшість для того, хто хоче її розуміть, і ждуть не діждуться, поки знов вернеться до їх слава старого великого Києва, поки знов завітчають їх потомки давніх батьків свіжими квітками історії...* [т.2:6]. Час захоплює в орбіту своєї дії не лише історію, а й лексеми *давній, невимірюючий, споконвіку, пам'ятка, минувшість, старий, потомки*, семантична структура яких імпліцитно містить компонент 'час'. Авторські метафори *завітчала історія, неначе рукою... артиста* та *свіжі квітки історії* теж перебувають в асоціативно-семантичному полі "час". Причому обидві конструкції відбивають образне моделювання світу абстрактних понять. Так, у першій з наведених метафор спостерігаємо оживлення лексеми *історія*, тоді як метафоричний вислів *свіжими квітками історії* демонструє оречечвлення відповідного абстрактного поняття через поєднання його з реалією природи.

Отже, у художніх текстах І. Нечуя-Левицького просторове поняття "місто" репрезентують назви архітектурних споруд і їх частин *монастирі, церкви, дзвіниці, бані, хрести*. Поряд із цими номінаціями активно доповнює окреслення міського простору назва природної реалії *гори*. Функціонально-стилістичне навантаження, частотність уживання, контекстна актуальність дають підстави говорити про їх статус як мовно-естетичних знаків культури.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бирик С. П. та ін. Словник епітетів української мови / С. П. Бирик, С. Я. Єрмоленко, Л. О. Пустовіт. – К. : Довіра, 1998. – 431 с.
2. Єрмоленко С. Я. І. Нечуй-Левицький: портрет, пейзаж / С. Я. Єрмоленко, Л. О. Пустовіт, Л. О. Ставицька // Українська мова і література в школі. – 1988. – №10. – С. 61-65.
3. Єрмоленко С. Я. Мовно-естетичні знаки української культури / С. Я. Єрмоленко. – К. : Інститут української мови НАН України, 2009. – 352с.
4. Єрмоленко С. Нариси з української словесності (стилістика та культура мови) / С. Я. Єрмоленко. – К. : Довіра, 1999. – 431 с.
5. Їжакевич Г. П. Мова творів І. Нечуя-Левицького / Г. П. Їжакевич // Курс історії української літературної мови ; за ред. І. К. Білодіда. – К. : Вид-во АН УРСР, 1958. – Т.1 (Дожовтневий період). – С. 435-455.
6. Київ : Енциклопедичний довідник. – К. : Головна редакція УРЕ, 1981. – 735 с.
7. Мандрика М. Він увічнив старий Київ / М. Л. Мандрика // Україна. – 1970. – № 45. – С. 12.
8. Муромцева О. Іван Нечуй-Левицький в історії української літературної мови / О. Г. Муромцева // 3 історії української літературної мови. Вибрані праці. – Х., 2008. – С. 149-161.

9. Нечуй-Левицький І. Зібрання творів: [у 10-ти томах] / І. Нечуй - Левицький. – К. : Наукова думка, 1965. – Т. 1-9.

10. Радзівєвська Т. В. Нариси з концептуального аналізу та лінгвістики тексту. Текст – соціум – культура – мовна особистість : монографія / Т. В. Радзівєвська . – К. : ДП “Інформ.-аналіт.агентство”, 2010 . – 491с.

11. Русанівський В. М. Історія української літературної мови : [підручник] / В. М. Русанівський. – К. : АртЕк, 2001. – 392 с.

12. Словник української мови: в 11-ти т. – К. : Наукова думка, 1970- 1980.

13. Яворська Г. М. Мовні концепти кольору / Г. М. Яворська // Мовознавство. – 1999. – № 2-3. – С. 42-50.

УДК 811.161.242 М. Зеров

*Калетнік А.А.
(Київ, Україна)*

ВЕРБАЛІЗАЦІЯ ХУДОЖНЬОГО СВІТОГЛЯДУ В КОНЦЕПЦІЇ МИКОЛИ ЗЕРОВА

У статті розглянуто деякі аспекти творчості Миколи Зерова стосовно художньо-естетичних особливостей вербалізації художнього світогляду поета. Показано, яким чином його поетична практика органічно пов'язана з позицією київських неокласиків, обстоюваною Миколою Зеровим у його літературно-критичному доробку.

Ключові слова: *київські неокласики, Микола Зеров, мова поезії, вербально-образна концептуалізація, художня лінгвокреативність, ідіолект.*

В статье рассмотрены некоторые аспекты творчества Николая Зерова в отношении художественно-эстетических особенностей вербализации художественного мировоззрения поэта. Показано, каким образом его поэтическая практика органически связана с позицией киевских неоклассиков, отстаиваемой Николаем Зеровым в его литературно-критическом наследии.

Ключевые слова: *киевские неоклассики, Николай Зеров, язык поэзии, вербально-образная концептуализация, художественная лингвокреативность, идиолект.*

The article discusses some aspects of N.Zerov's creativity as for his artistic-literary and aesthetic features of the poet's artistic vision verbalization. It is shown how his poetic practice is organically linked with the position of Kiev neoclassics, supported by Nicholas Zerov in his literary and critical heritage.

Key words: *Kyiv neoclassics, Nikolai Zerov, the language of poetry, the verbal-imaged conceptualization, artistic lingvocreativity, idiolect.*